Rehák László

BOGDAN ŠEŠIĆ HOZZÁJÁRULÁSA AZ ANTROPOLÓGIAI NEOMARXISTA FILOZÓFIA SZÁMBAVÉTELÉHEZ

A jugoszláv marxista közvélemény előtt dr. Bogdan Šešić a tekintélyes idősek köréhez tartozik, így Šešić professzor nem egy tanítványa maga is már jelentős eredményeket ért el, és a hazai filozófusaink élgárdájának oszlopos tagjai. A körülmények úgy alakították Šešić professzor tudományos tevékenységét, hogy legtöbbet a filozófia terén a dialektikus logika, az általános tudományos módszertan, és az ismeretelmélet terén alkotott. De ahogyan a marxista filozófia kérdéseit és a marxizmus filozófiájának jelenlegi nyílt problémáit tárgyaló könyve[1] is mutatja: a múltban elfoglalt álláspontjai közül nem is egy távlatosnak, időt állónak bizonyult, és beépült a marxista filozófia fejlesztési vonalába.

Ezt a szemlélőnek ma könnyű megállapítani, de nem volt könnyű a szerzőnek akkor, amikor kifejtette, indokolta és védte álláspontjait. Mégis a kritikus kötelessége ezt megállapítani elismerésként Šešić professzor iránt, mint alkotó marxista gondolkodó iránt, és mementóként a jövőre vonatkozóan is, mert akkor — vagy húsz évvel ezelőtt — filozófusaink körében az uralkodó közhangulat vagy a többségi divat miatt a filozófusok közül többen nem szívelték, nem értékelték kellően Bogdan Šešić törekvéseit és érveléseit, akik mai szakmai, tudományos, etikai és emberi szempontból zsákutcába jutottak (még ha az adott pillanatban el is tekintünk hazai politikai magatartásuktól), mert annak idején hajlamosak voltak Šešićet, és vele azonos, vagy rokon álláspontokat képviselő filozófusainkat vaskalapossággal s hasonló jelzőkkel illetni.

Első tekintetre szerény vállalkozás Šešić professzor 1974-ben a belgrádi tankönyvkiadó és tanszerkészítő intézet gondozásában megjelent könyve. A könyv külön feltünteti: a tanügyi dolgozók marxista képzését szolgáló sorozatban megjelenő kiadványról van szó. A kitűzött cél csak látszólag szerény. Ideje már, hogy amikor a marxista nevelésről beszélünk, de különösen amikor világnézeti és egész nevelési rendszerünk szempontjából

olyan érzékeny feladatot kell megvalósítani, mint a tanügyben dolgozó nevelők marxista képzését, hogy az olvasó a legjobbat kapja, a lehető legeminensebb szerző tollából, a lehető legmegfelelőbb módon feldolgozva a mondanivalót. Még nem is olyan régen az elitizmus káros behatásaként másodrendű vállalkozásnak számított a kézikönyv és a tankönyv írása.

Šešić professzor könyve nem egy részében túl is lépi a jól megírt kézikönyv tartalmi keretét, és a tárgyalt téma ilyen jellegű megközelítési módját. Ez az utalás különösen a könyv két záró fejezetére vonatkozik, a negyedik és az ötödik fejezetre (140—240. old.).

Biztató esemény Šešić professzor könyvének megjelenése, hisz azóta is csak elvétve fordul elő a tankönyvkiadó és a szerzők sikeres együttműködése eredményeként, hogy neves egyetemi tanár és tudományos munkás vezeti be a tanulóifjúságot egy-egy tantárgy világába. Még emlékeztünk a belgrádi matematikusra és természettudósra, Milutin Milaković akadémikusra[2], nyilvánvaló, hogy dr. Bogdan Šešić vállalkozása nálunk nem párját ritkító, nem hagyománynélküli, de sajnos mégsem annyira gyakori, hogy ne kellene eseményszámba venni.

A szerző erényét és könyve időszerűségét növeli az a körülmény, hogy amikor összefoglal és fejtegetése ismert utakon halad, mint az első és második fejezetben (6—21. old. és 22—126. old.), amikor a marxizmust megelőző filozófiai tanításokat, a marxizmus keletkezését és kifejlődését taglalja, súlypontozásával és egyes témakörök kérdéseinek felsorakoztatásával akkor is a marxizmus Lenin utáni pragmatikus dogmatista revíziójával polemizál, amely a marxizmus filozófiáját háttérbe szorította, leegyszerűsített logikájával sok esetben ez a revizionista irányzat képtelen volt a marxista filozófiát sokrétűségében, mélységében és átfogó voltában felfogni, és ezért lebecsülte azt. Polemizál a szerző akkor is, amikor a forradalmi elmélet és a társadalmat alakító gyakorlat egységét hangsúlyozza, vagy amikor számba veszi a sajátos körülményeink között kialakult antropológiai neomarxista filozófiai irányzat tételeit és főbb képviselőinek nézeteit.

A szerző a mai eszmei áramlatokat tartja szem előtt, saját szellemi légkörünkből indul ki, a társadalmi tudat nálunk jelentkező különböző megnyilvánulásait figyeli, azokat mérlegeli valójában akkor is, amikor például a marxista filozófiát megelőző francia és német filozófusokat tárgyalja tömören (különösen E. Kant, G. W. F. Hegel és L. Feuerbach filozófiáját), de akkor is, amikor K. Marxnak, F. Engelsnek vagy V. I. Leninnek a marxista filozófiai kiműveléséhez nyújtott egyéni hozzájárulásait vázolja fel.

Noha a könyv címe alapján mintha B. Šešić különbséget tenne a marxizmus filozófiai kérdései és a marxista filozófia kérdései között, attól a nyilvánvaló szándéktól vezérelve, hogy összpontosíthassa figyelmét az

alapvető témakörére, vitatható mennyire eredményes a részéről választott eljárás. A szerző ugyanis a marxista filozófia gyökereit tárgyalja elöljáróban, és így ha nem is teljesen kiragadva, de a marxizmus összetevő részeként szemléli a filozófiát, ez a tény nemcsak a maga részéről hatott, hanem módszerével gondolkozási módjával, a létről való tanításával, megismeréselméletével hatott a marxista gazdasági tana kialakítására és a társadalmi folyamatok (ma ezt a területet jobbára a szociológia és a politikológia területével jelölik meg) tudományos, minőségileg elmélyültebb és igazabb felfogására. A szerző nem tartotta lényegesnek a marxizmusnak mint egésznek hangsúlyozását, a marxizmus lenini összetevő részeinek hangsúlyozását. Ezzel a könyv bevezetője nevelő hatásában veszít (igaz, így közvetlenebbül jut el a tárgyköre velejéhez) mert a szerző könyvét azok számára írta (3. old.), akiket dogmatikus álmukból akar felverni, a kritikai gondolkodáshoz segíteni, a valóban haladó nézetek elfogadásához közelíteni, illetve hozzájárulni ahhoz, hogy az olvasó minél nagyobb része „feltalálja magát a marxista filozófia mai irányzatai és változásai" között, és azok bonyolult, ellentmondásos elméleteiben, hogy a kritikai gondolkodás segítségével „a valóban marxista álláspontokat tegyék magukévá".

Azáltal, hogy magára a filozófiára összpontosít, és nem az egyetemes marxizmusra, veszít meggyőző erejében, amikor E. Bernstein és J. B. Sztálin revizionizmusát tárgyalja külön fejezetben (a III. fejezetben). Noha B. Šešić nagy figyelemmel és sikeresen oldja meg a maga elé tűzött feladatot, azt hogy a bernsteini revízió és a sztálini dogmatizmus filozófiai vonatkozását dokumentálja és részletezze, a két irányzat az egyetemes marxizmus két legszembetűnőbb revizionizmusa, mint két alapvető fajtája a revizionizmusnak, éppen azáltal alakulhatott ki, hogy a filozófiával álltak hadilábon létrehozóik és követőik. Valójában a „filozófia nélküli marxizmust" képviselte Bernstein, illetve környezete, amelyben sajátos módon filozófált J. V. Sztálin a hírhedt írása ellenére, Az SZK(b)P történetében[3] A dialektikus és történelmi materializmusról című (VI. fejezet, 2. pontja — „A marxizmus dialektikus módszerének" négy „alapvonásával" vagy „alapvető vonalával" és „a marxizmus filozófiai materializmusának" három „alapvonalával") írása ellenére, illetve annak alapján is megállapítható, hogy a marxista filozófiát túlon-túl sekélyesen fogja fel (erre B. Šešić meggyőzően hívja fel könyvében a figyelmet, 135. old.), és megengedte, hogy követői is a filozófiát mint a marxizmus egyik alapvető alkotó részét lényegesen degradálják, és lebecsüljék fontosságát. Ezért olyan lényeges V. I. Lenin, a filozófus is, mert az első nagy marxista, aki a filozófiát rehabilitálja Marx tanítása szerint a századfordulón, mert képes volt Marx és Engels filozófiai nagyságát felfogni és így, többek között, képes volt jelentős mértékben tovább fejleszteni a marxizmust. A

marxista filozófiának sztálini degradálását viszont a sztálini dogmatizmus leküzdése folyamán lehetett megakadályozni, amiben jelentős szerepe jutott Tito Jugoszláviájában a forradalmi tömegek társadalmi gyakorlatának és a hazai marxistáknak a JKSZ-szel és J. B. Titóval az élen.

Bogdan Šešić szemmel tartja a jelenkor marxista elméleti irányzatait, és azt a társadalmi gyakorlatot, amely a marxizmust követi, vagy legalábbis arra hivatkozik, így mutatja be Marx, Engels és Lenin életművét. Marx filozófiai munkásságát természetesen nem ragadja ki életműve teljességéből, de a filozófiai vonatkozásokat hangsúlyozza elsősorban. Ezt a módszert követi Engels és Lenin filozófiai munkásságának bemutatásakor is.

Marx filozófiai művét először is történelmi kialakulása folyamatában mutatja be néhány lényeges filozófiai kulcskérdést kiemelve. Hegel idealizmusának és elvont dialektikájának marxi bírálatát tárgyalva, B. Šešić aláhúzza a következőket: „Jellemző körülmény, hogy Hegel idealizmusát Marx nem kezdi Hegel logikájának bírálatával vagy természetfilozófiájának bírálatával, hanem Hegelnek a társadalomra, az államra és az emberre vonatkozó nézeteivel" (23. old.). Šešić ezt a bírálatot elsősorban Marx 1843-ban írt (először 1927-ben megjelentetett) A hegeli jogfilozófia kritikájából című kézirata alapján ismerteti, amely bírálattal „Marx megteszi első, saját, határozott lépését a materializmus irányába és a konkrét dialektika felé a társadalom értelmezésében" (27. old.).

B. Šešićnél A szent család, A német ideológia és A filozófia nyomorúsága szolgál alapul Marxnak és Engelsnek az öneszmélés filozófiája bírálatának bemutatásában. A történelmi áttekintést Feuerbach naturalizmusának és sajátos idealizmusának marxi bírálatával folytatja. A két kérdéskör zárótémája Marxnak és Engelsnek a történelmi materializmusra vonatkozó lényeges tételeinek ismertetése.

Marx filozófiáját összegezve B. Šešić jellemzését két kérdéscsoport köré központosítja: a megismerés konkrét dialektikája, és Marx kommunista humanizmusa köré. Az első kérdéscsoporton belül külön kiemeli Marx módszerét, mint konkrét dialektikus módszert, valamint analízisének és szintézisének konkrét dialektikus voltát. Részletesen tárgyalja Marx dialektikus következtetésének és bizonyításának alapvető módozatait és külön kitér Marxnak a megismerésre mint tükröződésre és a gondolkodási tevékenységre vonatkozó tételeire. Az utóbbira azért tér ki B. Šešić, mert: „A jelenkori irodalomban, nemcsak a polgáriban, hanem a marxista irodalomban is, találkozhatunk különböző értelmezésekkel Marxnak általában a megismerésre mint tükröződésre vonatkozó nézeteiről, és külön azokról a nézeteiről, amelyek a megismerésről mint az anyagi valóság tükröződéséről szólnak. Vannak olyan marxisták is, akik meg vannak győződve, nogy Marx nem vallott semmilyen tükröződési elméletet" (53. old.).

Marx kommunista humanizmusát B. Šešić hangsúlyozottan a szabadság

szemszögéből vizsgálja, többek között tárgyalja a szabadság ábrándjának kérdését a polgári társadalomban, a munkások rabságának és felszabadulásának lehetőségét, valamint a kommunizmust mint a társadalmi és a személyi szabadság beteljesülését. Marx a szabadságra vonatkozó nézeteinek átfogó bemutatása időszerű. Erről B. Šešić meg is állapítja (64. old.), hogy világszerte igen sokféleképpen és különböző módon magyarázzák ma Marxnak a szabadságra vonatkozó nézeteit.

Engles filozófiai munkásságát B. Šešić elsősorban a dialektikus és a történelmi materializmus részletezése és elmélyült feldolgozása révén tárgyalja. Bemutatja Engels módszerének konkrét dialektikus voltát, a természet dialektikájának tárgyalását és az emberi társadalom dialektikájának taglalását. Részletesebben feldolgozza Engelsnek a gondolkodás dialektikája terén elért eredményeit, tekintettel arra, hogy külön foglalkozott a logika kérdéseivel, és jelentős tételeket állított fel egy magasabb rendű logika, a konkrét dialektikus logika alapjainak lefektetésében. Bogdan Šešić külön kitér még Engelsnek a szükségszerűségéről, a véletlenről és a szabadságról szóló tanítására. Ezek a tételek különösen társadalmi vonatkozásukban jelentősek, mert a társadalmi szükségszerűségnek a társadalmi szabadságba való átmenetre vonatkozó tételeit részletezik, és konkrétabban kidolgozzák Marxnak a társadalom felszabadulásával kapcsolatos alapvető álláspontját (88. old.).

Lenin filozófiájáról szólva B. Šešić megállapítja, hogy „módszere, tartalma és formája szerint a legharciasabb materializmust képviseli" és noha távol volt minden elvont elméletesditől, hatalmas gyakorlati forradalmi tevékenysége mellett „Lenin igen magas szintű elméleti tanulmányokba bocsátkozott, és sok mélyenszántó elemzést nyújtott, különösképpen az ismeretelmélet filozófiai kérdései terén" (89. old.). Lenin filozófiai tevékenységét B. Šešić a következő kérdéseken keresztül mutatja be: a machizmus bírálata, a dialektikus materializmus alapjainak védelmezése és további részletezése, a fizikai idealizmus bírálata, a materialista dialektika és a dialektikus logika kérdéseinek feldolgozása, valamint Leninnek a történelmi determinizmusról és szabadságról szóló tanítása.

Jelentősnek kell értékelnünk a szerző bátor és egyben sikeresnek bizonyult elhatározását, hogy a marxizmus revízióját (III. fejezet, 127—139. old.) a revízió két alaptípusán keresztül mutatja be, ill. tárgyalja: az egyik E. Bernstein revíziója, amely a polgári filozófia hatásának következtében jött létre; és a másik alaptípus, amely magából a marxista filozófiából indul ki, J. V. Sztálin nevéhez és ténykedéséhez fűződik.

A többi irányzatokat a szerző nem sorolja a marxizmus revíziója közé, noha nem egy vonatkozásában fedik ezt a fogalmat is. Ehelyett B. Šešić nem az elnagyolt jellemzéshez és a dedukció bizonyítási módszeréhez folyamodik, hanem az egyes irányzatok, vagy iskolák eredményeit és

melléfogásait tárgyalva az érvelés erejére, az olvasó meggyőzésére alapozza a végleges következtetés levonását, mintegy az olvasóval közösen mérlegelve a feltárt helyzetet. Az újabb idők legjelentősebb marxista irányzatai közül (IV. fejezet, 140—167. old.) — a szerző négy irányzatot mutat be — a legrészletesebb a hazai földön sarjadt antropológiai neomarxista filozófiát ismerteti.

A neomarxista filozófiai irányzat kritikai bemutatását többek között azért tartja B. Šešić bonyolult feladatnak, mert ehhez az irányzathoz tartozók között nézetbeli különbségek vannak, különbözőképpen tolmácsolják a felmerülő kérdéseket, de azért is, mert az irányzat egyes képviselőinek nézetei az évek folyamán is változnak (149. old.). Ez az irányzat, amely különösen nálunk, Jugoszláviában alakult ki sokféle elnevezéssel jelölte önmagát, de ugyanígy számos elnevezéssel illetik mások. Bogdan Šešić leggyakrabban „az antropológiai marxizmus filozófiájával", vagy a Praxis folyóirat köreként jelöli meg e nézetek képviselőit, de elöljáróban még felsorolja a következő megjelöléseket is: „Autentikus" marxizmus, „filozófiai" marxizmus, továbbá: „alkotó jellegű" marxizmus és „humanisztikus" marxizmus.

A szerző a magukat autentikus marxistáknak nevező és a Praxis folyóirat körül csoportosult filozófusok és szociológusok nézeteivel kapcsolatban a következő három megválaszolandó kérdést veti fel: 1. Mi e filozófia alapvető társadalmi és eszmei gyökere? 2. Mi e filozófia alapvető mondanivalója? 3. Miben van ennek a filozófiai irányzatnak a jelentősége és marxista megalapozottsága?

Különben, B. Šešić az irányzat kialakulását Milan Kangrga és Miladin Životić fellépésétől datálja, akik az 1951—52-es években Marx korai műveiben az elidegenedés problémakörében vélték meglátni a marxista filozófia magvát. Később hozzájuk csatlakoztak G. Petrović, R. Supek, P. Vranicki és mások Zágrábból, továbbá Belgrádból a filozófusok és szociológusok egy csoportja, köztük Zaga Pešić-Golubović, S. Stanojević, M. Marković, V. Korać (149. old.). Tevékenységüket főleg a Praxis című zágrábi folyóiraton és a Korčula szigeten tartott Nyári Filozófiai Iskolán keresztül, valamint a Filosofija című belgrádi folyóirat által fejtették ki.

B. Šešić leszögezi, hogy „az a bölcselet a világ és hazai belső helyzetünk igen bonyolult társadalmi-gazdasági, eszmei adottságai között született és fejlődött ki, ezért ennek a filozófiának, illetve, filozófiai irányzatnak a gyökerei sokfélék". Az alapvetőek közül négyet hangsúlyoz különösen a szerző. Először is az etatizmus minden megjelenési formái elleni ellenszegülést, illetve a társadalmi életben jelentkező etatista és bürokratikus elferdülésekkel szembeni ellenállást, valamint a dogmatizmus elvetését, különösen a filozófiában és a szociológiában. A másik lényeges tényező

B. Šešić szerint az a körülmény, hogy „filozófusaink és szociológusaink többsége egy külön elméleti — neomarxista — csoportba vált ki, a Jugoszláv Kommunista Szövetség sorain kívül." Erre a kiválásra még az etatizmus lebontása idején, az elsődleges, helyenként elvont, liberalisztikus elképzelések idején, az önigazgatás bevezetésének kezdeti időszakában került sor, a gazdasági-politikai és eszmei jellegű deformációk ellen kifejtett kritikai álláspontokból kiindulva, amely deformációk a szocialista országok egész sorában jelentkeztek, ide sorolva Jugoszláviát is.

A harmadik alapvető szempontot B. Šešić abban az elméleti hatásban látja, amelyet különösen az újabb kori marxisták (Lukács Gy., E. Bloch, H. Lefebvre, H. Marcuse) és marxológusok (I. Fetscher, L. Goldmann és mások) gyakoroltak a hazai antropológiai neomarxistákra. A név szerint felsorolt, valamint a többi újabb kori marxisták és marxológusok nemcsak elméleti indítékoktól vezérelve, de részben ideológiai okoból is, nagy figyelmet szenteltek „az ortodox marxizmus, a dialektikus materializmus, a természet dialektikája kérdéseinek, a tükröződés elméletének, a dialektika törvényszerűségeinek stb. korlátoltságaira, fogyatékosságaira és nehézségeire". (150. old.). Az irányzat gyökereinek negyedik lényeges tartozéka, a szerző szerint, hogy csatlakozik részben a neomarxista felfedezéshez — a fiatal Marx bölcseleti elképzeléseit illetően —, különösen Marx Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből c. kiadványa tételeihez. De a marxológusok által gyakorolt bírálatok egy részéhez is, amelyekkel az ortodox-, és az egyes országok hivatalos marxizmusát illették, de ezen túlmenően a marxizmust-leninizmust és a szocializmust is. Ezekből a bírálatokból kiindulva — utal B. Šešić — a Praxis folyóirat köre behatóan tanulmányozta a fiatal Marx filozófiáját, és felhasználta azt saját valóságának, de különösen fogyatékosságainak bírálatára, de egyben az eddigi marxizmus, különösképpen az ortodox marxizmus fogyatékosságainak bírálatára.

Bogdan Šešić a „praxisták" filozófiai tanítását, minden különféleség és egyéni jelleg ellenére, a következő általánosan fellelhető ismérvekkel jellemzi: Marx „minden létező gyökeres bírálata" elvének felfogadása és annak kibővítése a bölcselkedés általános módszerévé. Mint radikális bírálók, ezt az elvet alkalmazzák az egyetemes társadalmi valóság, minden gazdasági, politikai és filozófiai torzítás bírálatában. Bírálatuk különösen kiterjed az általánosan értelmezett dialektikus materializmus létezésére. Azt a nézetet vallják, hogy a dialektikus materializmus és külön az ontológia csak a Marx előtti filozófia terméke, igyekeznek bizonyítani, hogy lényegében metafizikai álláspontot fejez ki. Ontologista ellenességükben — utal B. Šešić — a „praxisták" a fenomenológiában és J. P. Sartre egzisztencializmusában is támaszt keresnek, valamint M. Heideggernek az ontológiai realitást elvető bírálatában (150. old.) is.

A „praxisták" bírálják és elvetik a dialektikus materializmust, mert — ahogyan azt B. Šešić megfogalmazza — „megalapozatlan elméletnek tartják, dogmatikus, kritikátlan és gyakorlatilag káros és reakciós tanításnak, amely a hivatalos filozófia, illetve, a hivatalos bürokrácia eszköze". Joggal bírálják — hangsúlyozza B. Šešić —, a dialektikus materializmus sztálini dogmatikus és pragmatista változatát, és itt hivatkozik P. Vranicki helyes és találó megjegyzésére, hogy ebből a sztálini dialektikus materializmusból csak egy valami hiányzik, az ember maga. De ezt a bírálatot a „praxisták" kiterjesztik, és elvetik Engelsnek és Leninnek a dialektikus materializmusra vonatkozó felfogását is (150—151. old.).

A „praxisták" következő ismérvét B. Šešić abban látja, hogy ez az irányzat elveti a tükröződés ismert elméletét, és az objektív anyagi valóság tükröződéséről szóló tanítást. E kérdésben utal Gajo Petrović zágrábi filozófusra, aki „bizonygatja, hogy a tükröződés elmélete vulgáris-materialista, passzivista elmélet, hogy alapvetően hibás, és összeférhetetlen Marxnak az emberi megismerésről szóló felfogásával". G. Petrović nézete számára Marx Feuerbachról szóló első tételében talál bizonyságot, mert abban a szemlélődő materializmust elvetve hangsúlyozza a megismerés cselekvő voltát, és így ez eleve ellentmond — szerinte — a tükröződés elméletének, mert ahogyan a tükröződés G. Petrović és mások is vallják, „a tükröződés mindég csak passzív" (151. old.). Különben a tükröződési elmélet átfogó és árnyalt értelmezésével B. Šešić könyvében több ízben részletesen foglalkozik.

Az elidegenedés az a témakör, amely jellemzi a Praxis folyóirat köré tömörült filozófusok és szociológusok irányzatát, de általában erről a legismertebbek is. B. Šešić úgy jellemzi a „praxistákat", hogy azok a „radikális és totális dezallineációs elméletet" vallják magukénak. Utal arra, az irányzat hívei állítják, hogy „nemcsak a mai világ gazdasági alapja, vagyis az áru- és pénzgazdálkodás, de az eszmei tartomány, tehát a társadalmi tudat minden formája, különösen pedig a filozófiai és politikai tudat, kifejezi az ember generikus lététől való elidegenedettségét. Ezért nemcsak a polgári világ, de a szocializmus eddigi formái elidegenültek, mivel a szocializmus még nem a polgári világ túlhaladása. A nagyfokú elidegenedettséget csakis az elidegenedés gyökeres túlhaladásával lehet megszüntetni . . ." (155. old.)

Nézeteik összefoglalásával az autentikus marxista irányzat képviselői igyekeztek újrafogalmazni a filozófia lényegét, de ezen a téren nem alakulhattak ki olyan nézetek, amelyek jelentős mértékben konvergálhattak volna egy adott tartalom felé. Különböző módon fogalmazva és különféle hangsúllyal az elidegenülés és annak túlhaladása, valamint a gyakorlat szolgál gyakran a neomarxista vagy autentikus marxista irányzat szerint a filozófia alapvető tárgyául. Mindenképpen a kérdések külsőleg radikális

megközelítési módja igen szembetűnő. A különböző álláspontokat és felfogásokat B. Šešić sorra veszi, elemzi is őket, de tartózkodik a kellő megalapozottság nélküli általánosítástól. Így inkább a nézetek skáláján keresztül érzékelteti a praxisra, mint filozófia tárgyára vonatkozó nézeteket (G. Petrović, M. Kangrga és M. Životić nézeteit mutatja be részletesebben), és M. Kangrga 1969-ben közzétett négy pontban összefoglalt fejtegetését választotta ki, mint a társadalmi radikalizmus érzékeltetésére alkalmas illusztrációt (153. old.).

A saját talajunkon fakadt neomarxisták alapvető nézeteinek ismertetését B. Šešić az általuk vallott nézetek bíráló elemzésével folytatja. Kiinduló megállapítása az, hogy a „praxisták" mint saját álláspontjaikról, mint autentikus marxistákról alkotott véleményükkel, a maguk alkotta magas értékelésükkel és mások véleményének radikális bírálatával eltelve, nem tudják saját álláspontjaikat kritikailag felmérni. Meg vannak győződve saját igazuk hamisítatlan voltáról, s erről B. Šešić a következőket állapítja meg: „Ez a hit egyes „praxistánál" a dogma és bármilyen más filozófiai probléma felvetése vagy megoldása iránti vakság méreteit ölti. Így változik át a radikális kritika legalábbis viszonylagos kritikátlansággá." 154. old.).

B. Šešić utal arra, hogy a „praxisták" „kétségtelenül joggal és megalapozottan bírálták a szocialista társadalom építésének gyakorlatában jelentkező ferdeségeket, és az elidegenülés jelenségeit". Hangsúlyozza, hogy a liberalista eltorzulásokat, amelyek kiélezték társadalmi ellentmondásainkat, és a nacionalizmus erősödését is okozták; különösen határozottan és világosan bírálta M. Čaldarević és Zaga Pešić-Golubović, míg az etatista elferdülések átfogó bírálatát főleg M. Kangrga nyújtotta.

A „praxisták" fenntartással tekintettek magával a materializmussal szemben, de ennek, sőt a materializmus és a dialektikus materializmus elvetésének okai sokkal mélyebbek B. Šešić szerint. Az okok nem szorítkoznak egyszerűen a metafizikus ontologizmus vagy a klasszikus, nemdialektikus materializmus és pozitívizmus bírálatára. Különösen M. Kangrga és G. Petrović nézetei jelentenek e tekintetben végletet. Annak ellenére, hogy Marx tudja és vallja, hogy a természet létezik az ember előtt és függetlenül az ember szubjektív tevékenységétől (155. old.), mégis kritikátlanul és egyoldalúan alapigazságnak tekintik Marx egyik meghatározását, miszerint „az embertől független természet — semmi". B. Šešić véleményét a „praxisták" filozófiai materializmusával kapcsolatban a következőkben foglalja össze: A „praxisták" igyekeznek „megszabadulni bármilyen természeti vagy társadalmi determinizmustól, és azon vannak, hogy teret nyissanak maguk számára a filozófia egy szubjektivista, idealista változatának, mint valamiféle kritikai öntudatnak."

A filozófiai értelemben vett gyakorlat, a praxis, az antropológiai neo-

marxista irányzat követőinek egyik lényeges ismérve. B. Šešić felsorakoztatja az ezzel kapcsolatos felfogásokat, amelyeknek a többsége, elemzései szerint, hangsúlyozottan elvontan értelmezi a gyakorlatot. Ez lehetővé teszi, hogy a gyakorlatot és a szabadságot akár E. Bloch vagy J. P. Sartre filozófiája szerint fogják fel. Amennyiben a gyakorlatot tartalmasabban és kevésbé elvontan értelmezik (így tesz P. Vranicki), akkor ellentmond a „praxistáknak" az anyagról, az objektív természetről, a tükröződésről és a megismerésről általánosan vallott nézeteinek. Ezekkel az alapfogalmakkal kapcsolatosak B. Šešić szerint a „praxistáknak" a gyakorlatra vonatkozó nézetei elvontságának és idealizmusának elméleti alapjai. Valójában ez a filozófiai irányzat Marxnak a Feuerbachról szóló tételeiben bírált, túlhangsúlyozott objektummal ellentétesen, az emberi gyakorlat és az emberi megismerés szubjektív, aktív, alkotó jellegét hangsúlyozza túl.

A megismerés folyamatában vallott szubjektivista aktivizmus, jelen van a „praxistáknak" a szabadságra vonatkozó felfogásában is. B. Šešić rámutat a szubjektivista idealizmussal és J. P. Sartre felfogásaival rokon nézetekre (Gaja Petrović és Milan Kangrga esetében), de „a determinizmus elasztikus dialektikus értelmezése" esetében (Mihajlo Marković nézete) is az ilyen felfogás útvesztőire.

Külön vizsgálva és bírálva M. Životićnak „az integrális alkotó jellegű marxizmusra" vonatkozó nézeteit, B. Šešić kifejti: „Helyes a megállapítás, hogy az elidegenedés elmélete a létező emberi állapotok pozitivista és dogmatikus affirmációjának az ellentétét képezi. Az elidegenedés elmélete megfelelő eszköz nemcsak a tőkés-polgári életmód elferdüléseinek bírálatában, hanem „a minden létező" bírálata számára, bármilyen is legyen az. Az elidegenedés elmélete valójában kétélű kés, vagyis olyan, amellyel kivághatjuk és elvethetjük nem csak azt, ami valóban beteg, hanem az egészséges emberi, ill. társadalmi szövetet is." (158. old.).

B. Šešić elismeri, hogy Marx az elidegenedés elméletével átfogóan öleli fel az emberi humánum kérdéseit egy általánosított filozófiai módon a „totális ember", „a léttől való elidegenedettség" stb. filozófiai kategóriák által. De — mondja B. Šešić — maga Marx veti el ezt a filozófiai nyelvezetet és az addigi történelmi folyamatnak, mint önelidegenedésként való felfogását, ezért megállapítja: „Životić részéről az elidegenedés elmélet filozófiai jelentőségének hangsúlyozása ellen szól az az alapvető tény, hogy maga Marx az elidegenedés filozófiai elméletét elégtelennek tekinti, viszont szükségesnek tartja a gazdasági-politikai elemzést, ezért is írja meg A tőkét, amelyben szó van az emberi szabadságról, de nem esik szó az elidegenülésről és a dezallienációról. Végezetül is tény, hogy az elidegenülés és az elidegenülés túlhaladásának elmélete nem öleli fel az emberi élet és az ember tevékenységének teljes problematikáját. Kétségtelen, hogy

M. Životić és M. Kangrga, mint ahogy a többi praxisták, túlméretezték az elidegenedés elméletét és indokolatlanul felnagyították jelentőségét." (159. old.)

B. Šešić utal arra, hogy helyes az a megállapítás, mely szerint azok, akik ma az elidegenedés elméletét elvetik, azok csak a marxizmus kritikai szellemét elvető dogmatisták, akik konzervatív módon védik a jelenlegi állapotokat. M. Životićnak és a többi praxistáknak ez az alapvetően helyes tétele — szögezi le B. Šešić — még nem indokolja azt az állítását, miszerint Marx elidegenedési elmélete jelenti „az ember helyzete ténybeli állapotának tárgyilagos megismerését, a mai világban, a világ és az ember radikális humanizációja reális lehetősége szempontjából". Ez az állítás B. Šešić szerint helytelen, mert az elidegenedettség kritériumai filozófiaiak, vagyis túlságosan általánosak, határozatlanok, s meglehet, hogy önkényesek is, továbbá hozzáfűzi, hogy még kevésbé voltak képesek maguk az autentikus marxisták, illetve praxisták pontosan meghatározni miben és hol vannak „a világ és ember radikális humanizációjának reális lehetőségei".

B. Šešić hangsúlyozza, hogy a marxizmussal mint radikális humanizmussal kapcsolatban, különbséget kell tenni Marx alapvetően helyes radikális humanizmusának fogalma és a „radikális humanizmus" egy másfajta értelmezése között. „Ugyanis — fejti ki B. Šešić — Marx radikális humanizmusa szerint le kell rombolni minden adottságot, amely az embert alázatos és rabszolga lénnyé alacsonyítja", de amikor az ilyen követeléseket felveti Marx mindig szem előtt tartja a valós történelmi körülményeket. Ettől a radikalizmustól különbözik egy másik „radikális humanizmus" fogalma, amely olyannyira elterjedt — jegyzi meg B. Šešić — az összes idealisták és utópisták között, ide értve a praxistákat is. Továbbá megállapítja, hogy: „A radikális humanizmus" utóbbi értelmezése túlságosan elvont és idealista, mert nem számol a valós társadalmi-történelmi adottságokkal, az ember és a világ humanizációjának reális lehetőségeivel". M. Životić radikalizmusát és a marxizmust mint „minden létező alapos bírálatát" értelmezve B. Šešić folytatja: „M. Životić utóbbi alapállására meg kell jegyezni, hogy ez az álláspont már nélkülözi a kritériumot, mi is tulajdonképpen a marxizmus, miben van a marxista dialektikus módszer. Csakis az a bölcselő, aki elveszítette a marxizmus kritériumát az ember létezésének egzisztencialista felfogását az tekintheti autentikusnak, vagyis igaznak, továbbá az tekintheti a pozitivizmus és az egzisztencializmus szintézisét az „integrális alkotó jellegű marxizmus" feladatának." (159. old.)

M. Kangrga álláspontjai bíráló vizsgálatai során. B. Šešić megállapítja: „El kell ismerni, hogy M. Kangrga nemcsak elméleti gondolkodó, hanem vérmérséklete alapján radikális kritikus, radikális humanista. Így képes

volt egy egész sor, alapjában helyes ellenvetést megfogalmazni a sztálinizmus, a dogmatizmus és a pozitivizmus ellen, valamint egy egész sor helyes megállapítást adott a saját társadalmunkban kialakult deformációkról." Ami elvetendő M. Kangrga nézeteiben, az B. Šešić fogalmazásában a következő: „M. Kangrga „radikális bírálatát" mégis eltúlozta, olyannyira, hogy eljutott a kritikátlan idealizmus és utópizmus álláspontjaira, vagyis a marxizmus idealista értelmezésének álláspontjára. Hogy meddig jutott ezen a vonalon, kiviláglik például, (a) a maga eltökéltsége alapján, amely értelmében elvet minden parlamentarizmust, (b) amely szerint elvet mindennemű demokráciát, mert állítja, a szocialista forradalom feladata abban van, hogy „radikálisan meghaladja a polgári és minden más típusú demokráciát, mert — „mert szó sem lehet valakinek a hatalmáról, hanem minden és mindenkik hatalmának a megszüntetéséről." Noha ezt M. Kangrga a párizsi kommünre hivatkozva állítja, lehetetlen észre nem venni mint tényt, hogy ezekkel az álláspontjaival sokkal közelebb áll E. B. Bernsteinhez és az anarcholiberalizmushoz, mint Marx, Engels és Lenin Marxizmusához". B. Šešić még hozzáfűzi kritikai megállapításaihoz, hogy maga Marx a politikát nem fogta fel kizárólag mint „elidegenedést", hogy ne is beszéljünk Leninnek a politikáról és a pártról mint a munkásosztály szervezett politikai erejéről vallott nézeteiről. Ezek szerint, nem kétséges, hogy „a radikális kritika" humanista marxistánkat az idealista szocializmus és az anarcholiberalizmus vizeire sodorta." (160. old.)

B. Šešić még megjegyzi, hogyha az ilyen és az ehhez hasonló nézetek elfogadhatóak voltak is egyes elméleti gondolkodóink számára, de különösen az egyetemi hallgatóság egy része számára az önigazgatási rendszerünkben jelentkező elferdülések idején, vagyis az 1968-as évekig, de később, különösen a JKSZ KV Elnökségének 21. ülése és Tito levele után az ilyen nézeteket a megfelelő módon helyteleneknek, reális alap nélkülieknek, károsaknak minősítették.

Fejtegetéseit M. Kangrga nézeteivel kapcsolatban B. Šešić azzal zárja, hogy: „M. Kangrga radikalizmusában megfeledkezett Marxnak az átmeneti időszakról és a szocializmus építéséről szóló elméletéről" és hozzáfűzi, hogy magától értetendő, hogy a szocializmusba vezető úton harcolni kell az etatizmus, a bürokratizmus és a sztálinizmus ellen, de a lényeges kérdés, milyen eszmei álláspontoktól vezérelve, milyen módszerekkel vívjuk ezt a harcot.

B. Šešić kritikai vizsgálata Rudi Supek nézetei kapcsán, a Praxis folyóirat 1965-ben leközölt cikkében felvetett három kérdésből indul ki, amely a praxisták érdemeit volt hivatva kidomborítani. Ezzel kapcsolatban B. Šešić megállapítja: „Könnyen egyetérthetünk a praxistákkal abban, hogy harcoltak a sztálinizmus és általában a dogmatizmus ellen, az „autentikus alkotó jellegű marxizmus" érdekében. De lényeges kérdés,

vajon képviseli-e, és milyen mértékben képviseli a praxisták filozófiája a korszerű, autentikus, alkotó jellegű marxizmust? Ezt a kérdést fel kell tenni praxistáinknak, mert ez előttük nem ötlött fel, annak ellenére, hogy eltökélt hívei „a minden létező radikális bírálata" elvének. Saját nézeteik bírálatában ennek az elvnek az alkalmazásának elmulasztása miatt a praxisták szemére vetik nemcsak az önbírálat hiányát, hanem egy sajátos dogmatizmust is." (161. old.)

Bogdan Šešić kiemeli, Supek elemzéséből kiviláglik, hogy a praxisták filozófiája tartalmaz alapvető és helyes állításokat, de jelentős elméleti és metodológiai fogyatékosságokat is. Viszont pusztán ez a megállapítás nem jelentheti a megfelelő módszer alkalmazását nézeteik kritikai értékelésében. A praxisták elméletének és az egész filozófálásuk kritikai felmérésében lényeges érvek alapján meg kell válaszolni a következő kérdést: 1) Vajon ez a filozófálás valóban forradalmi-e? 2) Vajon autentikus marxista ez a filozófálás és ha igen, milyen mértékben? (161—162. oldal). A továbbiakban B. Šešić mind a két felvetett kérdésre lényegében nemleges választ ad.

Az első kérdéssel kapcsolatban kifejti, hogy filozófiájuk valóban kritikus a sztálinizmus, dogmatizmus és bürokratizmus iránt. A praxisták kritikailag rávilágítottak, vagy legalábbis rámutattak a szocialista építésben nálunk és világszerte bekövetkezett elferdülésekre. De túlontúl kritikusoknak bizonyultak egyes lényeges marxista tanítás iránt. Így, például mértéktelenül kritikusok voltak a tükröződés elmélete iránt. Ilyen alapon elvetették az elidegenedés elmélet és a dialektikus-materialista megismerés elmélet racionális magvát. Kritikátlanságuk az elidegenedés elméletének túlméretezésében is megnyilvánult. Kritikátlanságuk különösen szembetűnik — hívja fel a figyelmet B. Šešić — a jelenkor különböző filozófiai tanításai iránt, különösen a fenomenológia és az egzisztencializmus iránt. Ezeknek az irányzatoknak egyes alapvető fogalmait és nézeteit, többek között az „egzisztenciális szabadság" fogalmát, az „autentikus egzisztencia", a „lét elvesztésének" fogalmát és másokat is, kritikátlanul átpalántálták saját filozófiájukba. Felrója a praxistáknak, hogy nem tanúsítanak kellő kritikai hozzáállást a jelenkor nem egy jelentős neomarxista tanítása iránt, mint például Lukács Gy., K. Jaspers, Th. Adorno és mások tanításai. A magunk részéről hozzáfűzhetjük, hogy nem is egyszer szemetszúr, hogy a praxisták gyakran azokat a kritikai megjegyzéseket, amelyeket Lukács Gy. saját munkásságáról és korábbi álláspontjairól közzétett élete utolsó két évtizedében, egyszerűen figyelmen kívül hagyják, úgy tesznek, mintha nem tudnának róluk, így vitába sem szállnak vele, hogy esetleg a saját szemszögükből megvédjék Lukácsot magával Lukáccsal szemben.

A praxisták önmagukkal szembeni kritikátlanságukról (D. Grlić cikkét

említi 1965-ből, mint az önbírálat ritka példáját) B. Šešić megjegyzi, hogy az érthető, ha figyelembe vesszük, hogy nézeteiket aránylag rövid idő alatt alakították ki, hogy az ilyen irányú tevékenységükhöz kedvezőek voltak az adott társadalmi körülmények. A társadalmi-politikai körülmények változása, állapítja meg 1974-ben megjelentetett könyvében Šešić, serkenteni fogja nemcsak a kritika gyakorlását általában, hanem a praxisták saját nézeteikkel szembeni bíráló magatartást is.

A praxisták filozófiai nézeteinek eredetiségéről és alkotó jellegéről B. Šešić megállapítja, hogy részletesen és minden tekintetben konkrétan megfelelni erre a kérdésre lehetetlen, anélkül, hogy átfogóan és részletesen áttanulmányoznák mindazt, amit a praxisták eddig megjelentettek és még meg fognak jelentetni. Így csak megközelítőleg ilyen jellemzést ad: „Meghatározott eredetiség, illetve újítás munkásságukban kétségtelenül van, különösen a fiatal Marx gondolatainak feldolgozásában és alkalmazásában. Viszont igaz az is, hogy sok alapvető gondolatukat korunk neomarxistáitól és marxológusaitól, egyeseket meg az egzisztencialistáktól vették át, meg az is igaz, hogy a praxisták egész filozófiája nagyrészt a bürokratizmus, dogmatizmus és technicizmus bírálatában merül ki. Ez a körülmény viszont azt a következtetést sugalja, hogy eredetiség csakis magában a bírálatban lehet. Nem igen lehet szó valami nagyobb méretű, eredeti hozzájárulásról a marxista tanítások pozitív kialakításában. Kétségtelen viszont, hogy a praxisták nem fejlesztették tovább a marxizmus klasszikusainak dialektikáját, valószínűleg a „dialektika" iránt, különösen Engels és Lenin dialektikája iránt tanúsított tartózkodásuk miatt." (160—163. old.)

A praxisták filozófiájának forradalmiságát vizsgálva B. Šešić utal arra a körülményre, hogy legalábbis mindeddig a magukat alkotó marxistáknak tekintő bölcselkedőknek sem nálunk, sem világszerte nem sok közük van a szocializmus építésének tényleges folyamataihoz. Ezért nem is tartja hamisnak J. F. Fetscher jellemzését, amikor őket „die freischwebende Intelligenz"-cel jelöli, vagyis ilyen magasröptű és nagyműveltségű értelmiségieknek minősíti őket, akik a szocialista társadalom építésében a valóságos társadalmi gazdasági-politikai adottságok és módszerei felett lebegnek.

B. Šešić miután utal arra, hogy a praxisták a sztálinizmus és bürokratikus etatista elferdülések elleni radikális ellenszegülésén túl, radikálisan szembeszegülnek minden létezővel, minden eddig megvalósult társadalmi formával, és teljesen el vannak telve a „totális emberrel", vagy az „ideális emberrel", megjegyzi: „Persze a baj nem abban van, hogy eszményképeket alkotnak, hogy az ember filozófiai-antropológiai fogalmát megalkotják. A baj az, hogy megrekednek az elvont filozófiai elmélet szintjén anélkül, hogy tudnának a konkrét módszerekről és reális eszközökről a

kialakított eszmények életrehívása érdekében. Ilyen elvont filozófiai elméletek, a konkrét társadalmi-történelmi körülmények és erők kapcsolata nélkül nem tekinthetők valóban forradalmiaknak." (163. old.)

B. Šešić külön bírálja a praxisták által alkalmazott megismerési módszert, amely lényegesen különbözik Marxnak filozófiájában és A tőkében alkalmazott dialektikus absztrahálás-konkretizáló módszerétől. Utal arra, hogy Marx elvonatkoztatása A tőkében, de általában sem „nem jelenti soha az üres absztrakciók és megalapozatlan általánosítások képzésének módszerét". Ellenkezőleg, állapítja meg B. Šešić, Marx először is a reális gazdasági folyamatokból indul ki, utána ezektől elvonatkoztatja a konkrét egyedi és különös megnyilvánulási formákat, hogy eljusson az általános fogalmakhoz, és végül ezeket az általános fogalmakat és törvényszerűségeket kapcsolja a konkrét empirikus jelenségekhez, amelyeket ezekkel a törvényszerűségekkel értelmez és magyaráz meg. Zárókövetkeztetéseként Marx autentikus módszeréről a következőket állapítja meg:

„Marx módszere éppenséggel a dialektikus megismerés folyamatának útja, ahogyan Lenin azt ismert fejtegetésében meghatározza, hogy a dialektikus megismerés a közvetlen megfigyeléstől az elvont törvények felé halad, és ezektől újra visszatér a gyakorlathoz. Ha Marx módszerének ilyen értelmű felfogásától indulunk ki — pedig ez a felfogás fejezi hitelesen Marx módszerét —, akkor feltalálhatjuk magunkat a jelenkor filozófiai elméletek sokféle zűrzavaros és téves magyarázataiban. A feltétel, hogy feltalálhassuk magunkat éppen Marxnak az itt vázolt módszere, összefoglalva a dialektikus absztrakció — generalizáció — konkretizáció, továbbá ez Marx filozófiai — de általában tudományos gondolkodásának általános módszere. Ha ez így van, akkor világos előttünk Marx egész gondolkodása a gazdasági-filozófiai kéziratokban, A német ideológiába és Tézisek Feuerbachról, az Adalékok a politikai gazdaságtan bírálatához és A tőke című műveiben." (164. old.)

B. Šešić kifejti, hogy Louis Altiser a marxi művet önkényesen értelmezte, ő a marxi tanítás pozitivista revíziójának képviselője (mert az autentikus Marxot a Tézisek Feuerbachról-tól A tőkéig tekinti, majd Marx „antihumanizmusáról" értekezik), de vele szemben a hamis dilemmát, vajon a „fiatal" Marx, az „érett" illetve „idős" Marx vagy vajon „Marx a filozófus" vagy „Marx a tudós" az igazi, ellentétesen, de hibásan válaszolják meg a zágrábi és belgrádi humanista marxisták antropológiai iskoláján.

„A marxizmusnak ez a verziója szerint — hangsúlyozza B. Šešić — az autentikus marxizmus az ember filozófiája, amelyet a fiatal Marx alapozott meg. Ennek a filozófiának lényege az elidegenedés elmélete. A szcientizmussal, a pragmatizmussal és a technicizmussal szembeni ellenszegülésük során az antropológus marxisták a marxizmust mint tiszta fi-

lozófiát értelmezik, az értelmi tevékenységének különleges módszerének tekintik, amely különbözik a tudományos gondolkodástól. Szcientizmus-ellenességükben, különösképpen a matematika és gondolkodással szembeni ellenszegülésükben, a humanista marxisták odáig is mennek, hogy a filozófiát R. Jaspershez hasonlóan, úgy fogják fel, mint „értelmi tevékenységet", mint valamiféle „értelmi kritikai öneszmélést", mint „az értelmetlen valóság radikális bírálatát". Itt szűnik meg — vonja le B. Šešić következtetését — valóban marxistának lenni az ő filozófiájuk. Filozófiai elgondolásaik alapvető módszertani fogyatékossága ebben nélkülözi a marxista autentikusságot is, hogy Marx módszeréből csak a filozófiai elvonatkoztatást tartja meg, míg Marx tudományos konkretizációs eljárását tagadják, vagy nemlétezőnek tekintik." (165. oldal)

Marx tudományos módszerének elvetésén vagy megkerülésén kívül B. Šešić a praxista filozófia autentikus marxista voltát azért is kétségbe vonja, mert ez a filozófiai irányzat teljes egészében elveti a tükröződés elméletét, mert a szabadságot is elvontan és általánosítva fogja fel, ellentétben Marx, Engels és Lenin felfogásával, akik a szabadságot mindig, mint egy konkrét társadalmi osztály vagy csoport, egy meghatározott típusú társadalom meghatározott fejlődésének szakaszában megvalósuló szabadságként fogták fel.

B. Šešić még egy kérdés alapján vonja kétségbe az antropológiai neomarxista filozófia marxista hitelességét. Ez a kérdés pedig a praxisták filozófiájának kapcsolata a forradalmi társadalmi gyakorlattal és filozófiájuknak a gyakorlat által való verifikálásának a kérdése. Ezzel kapcsolatban B. Šešić megállapítja: „Éppen e tekintetben, vagyis a forradalmi gyakorlattal való kapcsolat szempontjából, nem állnak a dolgok a legjobban a praxisták filozófiája körül, mert — legalábbis eddig —, forradalmiságunk — annak ellenére, hogy radikálisan kritikus filozófia volt — csak elméleti-eszmei síkon mozgott, s nem volt gyakorlati jellegű. A filozófiának, mint alapvetően „értelmi tevékenységként" való felfogása, amelynek a politikával nincs kapcsolata, vagy azzal ellentétes, megfosztlja a praxisták filozófiáját az autentikus marxista jellegtől. Mindebből az következik — zárja le fejtegetéseit B. Šešić —, hogy a praxisták filozófiáját lehetetlen egyszerűen „autentikus marxistaként" jellemezni." (166—167. old,)

Korunk aktuális filozófiai kérdéseit boncolgatva B. Šešić a filozófia tudományosságával kapcsolatosan felmerült kérdésekkel foglalkozik. A filozófia történetében létrejött fordulatot hangsúlyozva, amelyet a klasszikus filozófia, ontológia és metafizika marxista tagadása hozott, ami egyben az elmélkedő filozófálás túlhaladását is jelentette a módszerében új, konkrétan dialektikus filozófia által, s korunk kétféle irányzatát különbözteti meg. Az egyik a filozófia és a tudomány közötti újbóli prag-

matikus szempontú felhívás arra, hogy létesüljön valamiféle egység. A másik irányzat a filozófiának a tudománytól való distanciálása. Ez különböző eszmei meggondolásból történik. Šešić háromat nevez meg: a mai teológiai filozófiát, különösen a tomistákat; az egzisztencialista elhatárolást és végül azt a disztanciálást, amelyet antropológiai-marxista elnevezéssel jelölnek. Ez utóbbiról elmondja, hogy az „a fiatal Marx humanizmusára és az elidegenedés elméletére támaszkodik, tagadó álláspontot foglal el a világ ontológia problémái iránt, az ontológia és a dialektikus materializmus iránt. Konkrétan azokra az álláspontokra gondolok, amelyekkel a Paxis című folyóirat lapjain találkozhattunk, vagyis amelyek azt állították, hogy a dialektikus materializmus valójában a hivatalos, sztalini vagy másfajta bürokrácia hivatalos filozófiája." (171. old.)

A hazai ellentmondásos társadalmi-gazdasági fejlődéssel párhuzamosan eszmei téren is ellentmondásos fejlődés jött létre, ami különösen a filozófia és a művészeti alkotás terén nyilvánult meg. A legjelentősebb különbségek létrejötte a következő kérdésekben észlelhető: a tükröződés elméletében, az elidegenedés és a dezallienáció elméletében, a dialektikus materializmus értelmezésében, a szabadság felfogásában, a szocialista humanizmus kérdésében, a szocialista realizmus felfogásában, a JKSZ iránti viszony kérdésében. (173.)

B. Šešićnek a filozófia és a tudomány viszonyával kapcsolatos nézetét legmagvasabban a következő fogalmazásával jellemezhetjük: „... a filozófia meghatározott módon magába foglalja az ideológia elemeit is, amit lehetetlen kiküszöbölni. Viszont, amennyiben a filozófia az ideológiai és az értékrendszer elemeit tartalmazza, akkor nem azonosítható a szigorúan értelmezett tudománnyal, mert a tudomány nem él az értékrendszerrel vagy legalábbis az számára periferikus. Ez a bonyolultság utal arra, hogy a filozófia részben metszi a tudományt, de egyben az ideológiát, az ideológiai tudatot is, ami azt jelenti, hogy a filozófia igen bonyolult rendszert képvisel, ezért biztos hibát követnénk el, ha megkísérelnénk egy egysíkú problémakörre zsugorítani."

A dialektikus materializmus jelenkori nyílt kérdései közül, a mai filozófusok ellenvetése számíthat nagyobb érdeklődésre. Ezeket B. Šešić a következőkben foglalja össze: a materializmus állítólagos metafizikus voltának és általában a materializmus alaptalanságának hangoztatása, továbbá annak hangoztatása, hogy a materializmus összeegyeztethetetlen a dialektikával, azután a „természet dialektikájának" értelmetlenségéről vallott nézetek, és végül amelyek szerint a dialektikus materializmust lehetetlen összeegyeztetni Marx humanizmusával és az emberről mint az emberi valóság alkotójáról vallott felfogásával (176. old.).

Érdeklődésre tarthat számot B. Šešić figyelmeztetése arra a körülményre, hogy Lukács Gy. hibásnak tekintette az 1923-ban képviselt nézetét,

mely alapján elvetette „a természet dialektikájának" megalapozottságát. A mai teoretikusok közül sokan, különösen az egzisztencialisták és a humanista marxisták, csökönyösen a fiatal lukácsi eszmei álláspontokon maradnak és a filozófiát az ember filozófiájává és a történelem filozófiájává, illetve, dialektikájává zsugorítják, miközben elvetik a dialektikus materializmust azzal az indokolással, hogy az dogmatikus és metafizikus.

A tükröződés elméletéről, amely körül még a múlt században jelentős viták folytak, és igen sokrétűvé váltak a viták a sztálini pragmatikus, dogmatista revizió nyomán, B. Šešić általános áttekintést ad, külön kitérve a hazai ellentétes álláspontokra és vitákra. Hivatkozik 1963-ban Szkopjéban megjelent saját könyvére és részletesebben ismerteti Andrija Stojković e téren kifejtett munkásságának eredményeit.[9] Összegezve A. Stojković jelentőségét, B. Šešić megállapítja: „A. Stojković bebizonyította, hogy a tükröződés elmélete nem vonja kétségbe a szemiotika és a szemantika lényeges álláspontjait, mert „a szimbólumok és más segédeszközök csak a tükröződés alapján jöhetnek létre és csak annak alapján van értelmük". Továbbá a szovjet tudósok, elsősorban P. K. Anohin konkretizálta Lenin alapvető felismerését a valóság tükröződésének aktivitásáról és az előzetes tapasztalat alapján az „antecedentű tükröződés" valószerűségéről ..., valamint összegezte a szovjet tudósok eredményét, amelyet elértek a sajátos tükröződés alapvető formáiról szóló elmélet részletes kimunkálásával ... és a tükröződés fő meghatározóinak megállapításával ... Ha polémikus formában is írva A. B. Stojković értekezéseinek sokrétű jelentősége van, mert (1) részletesen és érvekkel alátámasztva elemzi és bírálja a praxisták téves felfogását a tükröződésre vonatkozóan, különösen a tükröződésnek mint a megismerés kategóriájának tagadását a praxisták részéről. (2) Felsorakoztatja a legújabb eredményeket, amelyeket újabban a különböző tudományokban elértek a tükröződés kategóriáinak alkalmazásával. (3) További javaslatokat tesz a tükröződés dialektikus elméletének továbbfejlesztésére ... S végül a hazai irodalomban a tükröződés elmélete terén a jelentősebb alkotókat mutatja be, név szerint: Sv. Markovićot, Sima Markovićot, O. Pricát, D. Nedeljkovićot és Lj. Živkovićet" (194. old.).

Az ideológia mai filozófiai kérdései közül B. Šešić elsősorban az ideológia és a tudomány viszonyát és az ideológia hamis vagy igaz voltának kérdését tárgyalja. A hazai szerzők közül részletesebben R. Ratkovićra hivatkozik. Megállapítja, hogy az ideologizmus vagy antiideologizmus hamis dilemmájából a kivezető út a marxista, különösen Lenin nézetének elfogadása, amely szerint a visszahúzó ideológia mellett létezik „proletár-", „szocialista ideológia", „marxista ideológia", ez az ideológia kifejezi a haladó munkásosztály érdekeit és az ilyen ideológia pótolhatatlan eszmei eszköz a szocializmusnak mint humánusabb társadalmi rendszer-

nek létrehozásában (209. old.). Külön megindokolja (210. old.), miért „nélkülözhetetlen tényező a szocialista ideológia az önigazgatású szocializmusban is".

Jelentős figyelmet szentel a mai időszerű filozófiai kérdésekre vonatkozó fejtegetéseiben B. Šešić a munkamegosztás, a munka elidegenedése és a munka felszabadulása kérdéseinek. A témakörre vonatkozó elemzését azzal kezdi, hogy felhívja a figyelmet arra, hogy ma a polgári ideológusok — ide sorakoznak egyes teológusok is — élénk érdeklődést, sőt lelkesedést tanúsítanak a „fiatal Marx" iránt. Ezért fontosnak tartja Marx és Engels nézeteinek átfogó, helyes értelmezését, különösen a munkamegosztás vonatkozásában, és ezzel kapcsolatban nemcsak filozófiai, de szociológiai, szociálpszichológiai más tudományágak szempontjából megvalósuló feldolgozását is. A hazai irodalom ezen a téren már jelentős eredményeket mutat fel. Šešić részletesebben Ž. Rakočević és R. Marinković munkáira hivatkozik. A munka felszabadulásának, pontosabban a munkásosztály felszabadulásának kérdésköre az önigazgatás eddigi tapasztalatai és az általa nyújtott megismerési lehetőségek alapján, valóban sokoldalúan és elmélyülten tárgyalható.

B. Šešić korunk nyílt filozófiai kérdéseit fejtegetésének záró részében az elidegenedés és a marxista filozófia megvalósításának kérdései alatt összegezi (225—240. old.).

Figyelembe véve a hazai magyar olvasóközönség bizonyosnak vehető szükségletét, Šešić professzor sajátos arculatú könyve mondanivalójával és írási módja alapján, véleményünk szerint szükségessé teszi, hogy tematikában kibővülő könyvkiadási tevékenység eredményeként az első filozófiai könyvek között magyarul is megjelenjék. Ezt indokolja a könyv tárgyának átfogó témaköre, de ugyanakkor témaválasztása, témáinak súlypontozásában jelenlevő időszerűség — a marxista filozófia világviszonylatban, de a hazai jugoszláv viszonyok szem előtt tartása alapján is időszerű tárgyalási módja, hangvétele.

Bogdan Šešić tárgyalása és állásfoglalása társadalmilag egyértelmű, elkötelezettsége világos. Šešić professzor nemcsak elvben, hanem könyve egészében is a forradalmi marxista filozófia és a társadalmi átalakulás egységét vallja. A szerző a proletariátus történelmi szerepét és forradalmi élcsapat irányító szerepét mindenkor elismeri, mint kiforrott, nagyműveltségű marxista, aki a gyakorlati társadalmi tevékenység hétköznapjainak gondjai és küzdelme iránt is fogékony, így mint filozófus az olvasó elé tárja forradalmi eltökéltségét.

Még ha aránylag szűknek mondható a jugoszláviai magyar olvasóközönségünk, Šešić professzor könyve bizonyára gyarapítani fogja a filozófiai tárgyú magyar könyvek olvasóinak körét, bizonyítva többek között azt is, mennyire van köze a filozófia alapvető lényeges kérdéseinek min-

dennapi küzdelmeinek dilemmáihoz, kudarcaihoz és sikereihez. De nemcsak mondanivalójában köti majd le magyar nyelvű kiadása esetén az olvasók aránylag nagy számú körét. Írásmódja lebilincselő sokak számára. Azok számára is, akik az első filozófiai tárgyú olvasmányaik között veszik kezükbe Šešić könyvét, mert nem egy alkalommal, szinte meghökkentően hat majd számukra, mennyire meggyőző és áttekinthető a marxista filozófia egy-egy fejezete, ha azt olyan szerző tárgyalja, aki valóban uralja mondanivalóját, akinek egyben olyan a kifejezésmódja, hogy nemcsak tartózkodik a bonyolító kifejezési formától, hanem ott, ahol csak lehetséges, még a valóban bonyolult összefüggéseket is sok esetben aránylag közérthetően tárgyalja. A szakmabéliek és a marxista műveltségben már magasabb szintű olvasóközönség Šešić professzor könyvének azokat a részeit, amelyek mondanivalójukban újat nem nyújtanak, mégis érdeklődéssel olvashatja éppen azért, mert a szerző eredményeit szakmai irigységgel vagy elismeréssel nyugtázva abba is fellelhetik, hogy egyszerűen és áttekinthetően tárgyal bonyolult dolgokat anélkül, hogy durván, leegyszerűsítené, ami még egyelőre a marxizmus tárgyalásában és ismertetésében nálunk ritka erény.

Šešić professzor könyve valóságunk eszmei és társadalmi eseményeiben mélyen beágyazott időszerű mű, ezért végig izgalmas olvasmány. Megírásában olyan, hogy tartalmas mondanivalóját világos társadalmi-forradalmi és forradalmári eltökéltséggel eredményesen közelebb hozza az olvasóhoz, bevezeti azt és óvakodik áttól, hogy saját jártasságát fitogtatva ott is bonyolítsa tárgyalási módját, ahol az nélkülözhető.

Mindent összevetve: egy tartalmas, jól megírt és becsületes filozófiai könyv, amely magvas, időszerű és izgalmas mondanivalójával és magas fokú közlési kultúrájával nemcsak szerzőjének hírnevét öregbíti, de a filozófiai olvasmányok olvasóközönségét is gyarapítja majd.

Megjegyzések

[1] A könyv első kiadása: Dr. Bogdan Šešić: Razvoj i savremeni problemi filozofija marksizma, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1974., 242 oldalon, a „Marksističko obrazovanje nastavnika" sorozatban. Az utalások a könyv 1974-es kiadásának oldalait tünteti fel.

[2] Milutin Milaković: Kroz vasione i vekove, — első kiadása: Belgrád, 1928.

[3] A Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártjának története, Rövid tanfolyam, Idegen Nyelvű Irodalmi Kiadó, Moszkva, 1945., 86—109. oldal.

[4] A három mű megírásának évei: 1844—1845., 1845—1846. (megjelent először 1932-ben), 1846—1847.

[5] Engels és Marx közösen írt, kimondottan filozófiai tárgyú munkáin túl B. Šešić a következő műveket sorolja fel elöljáróban: Anti-Dühring (1878),

A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig (1882), Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége (1888) és A természet dialektikája (1883) — a kézirat teljes megjelentetésére 1925-ben került sor.

[6] Lenin két fő filozófiai művére hivatkozik B. Šešić elöljáróban: A materializmus és az empiriokriticizmus (1908) és A filozófiai füzetek (a kézirat megírásának ideje 1914—1916, első megjelentetésének éve: 1930).

[7] A nyugatnémet kiadók tanulmány kötetekben is jelentetik meg az irányzat képviselőinek munkáit. Így, a Szövetségi Német Köztársaság szellemi életében kétségtelenül jelen vannak, de mint jugoszláviai marxisták. Az 1975-ben megjelent keletnémet kiadású polemikus szerzőcsoport könyve (Das Elend der „Marxologie", Ein Auseinandersetzung mit Marx—Engels—Verfälschungen, Diez Verlag, Berlin, 1975.) a következő kiadványokra hivatkozik és velük szál vitába, megint a maguk módján: Gajo Petrović: Revolutionäre Praxis, Jugoslawischer Marxismus der Gegenwart, Freiburg 1969.; Pedrag Vranicki: Geschichte des Marxizmus, Frankfurt a. M. 1970.; Milan Kangrga: Praxis und kritische Betrachtungen zu Marx' Thesen über Feuerbach. In: Revolutionäre Praxis; Gajo Petrović: Wieder der autoritären Marxizmus, Frankfurt a. M. 1969.; Svetozar Stojanović: Kritik und Zukunft des socialismus, München 1970.; Miladin Životić: Die Dialektik der Natur und die Authentität in der Dialektik. In: Revolutionäre Praxis; Predrag Vranicki: Der Sozialismus und das Problem der Entfremdung des Menschen. In: Jugoslawien denktanderst. Marxismus und Kritik des etetistischen Sozialismus. Hrsg. von Rudi Supek und Branko Bošnjak, Wien—Frankfurt—Zürich 1971.; Rudi Supek: Sociologie und Sozialismus. Probleme und Perspektive, Freiburg 1970.; Mihajlo Marković: Dialektik der Praxis, Frankfurt a. M. 1969.; Predrag Vranicki: Der augenblickliche Stand der ideologischen Diskussion in Jugoslawien. In: Marxismusstudien. Funfte Folge, Fübingen 1968.; Gajo Petrović: Philosophie und Revolution. Modelle für eine Marx—Interpretation. Mit Ruellentexten, Reinbek bei Hamburg 1971.

[8] Bogdan Šešićnek a témáról macedón nyelven másfél évtizede külön tanulmánykötete jelent meg: Teorija na odrazot i dijalektika, Kultura, Skopje, 1963.

[9] A következő két tanulmányra hivatkozik: Stojković Andrija, „Teorija odraza danas" i „Odraz i praksa", Dijalektika, br. 3, 1970.

Rezime

Doprinos Bogdana Šešića procenjivanju antropološke neomarksističke filozofije

Autor ovog rada ukazuje da knjiga profesora Bogdana Šešića pod naslovom „Razvoj i savremeni problemi marksizma" koja je objavljena u prvom izdanju u Beogradu 1974. godine (izdavač: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva) na prvi pogled ima skroman domet, pisan je kao priručnik za marksističko obrazovanje nastavnika. Ipak i ovakav poduhvat je sam za sebe značajan u vre-

menu kada marksističko obrazovanje nastavnika toliko se naglašava kao društvena potreba i kada jedan afirmisani nastavnik univerziteta ostavlja sebi zadatak da se priručnikom obraća nastavnicima. Pojava knjige Bogdana Šešića je ohrabrujući događaj, iako Beograd nije bez tradicija u pogledu angažovanja najistaknutijih naučnika na pisanju naučne popularizacije i priručnika. Potrebno je ukazati na akademika Milutina Milakovića kao istaknutog primera da veliki naučnik može i u odnosu popularizacije stvoriti veoma vredna dela. Ipak, ovakvi primeri nisu toliko česti, naglašava autor, da poduhvat Bogdana Šešića i njegovog izdavača ne bi predstavljao pravi događaj za našu kulturnu sredinu.

Autor ukazuje na angažovan pristup Bogdana Šešića kada izlaže u osnovi uobičajenu građu, kao što su filozofska učenja koja su prethodila marksističkoj filozofiji (glava prva) ili oblici revizije filozofije marksizma (glava treća) u kojoj glavi ova pitanja prikazuje kroz revizionizam Eduarda Bernštajna i dogmatizam J. V. Staljina. Bogdan Šešić ukazujući na težišna pitanja marksističke filozofije u prošlosti, naročito u izlaganju koja se odnose na lično interesovanje i oblasti filozofske obrade od strane K. Marksa, F. Engelsa i V. I. Lenjina, zapravo ima u vidu i savremena pitanja i strujanja marksističke filozofije. Zato je i njegov način izlaganja i naglašavanje značajnih elemenata razvoja marksističke filozofije toliko uzbudljivo štivo, jer ima u vidu aktuelne probleme marksističke filozofije.

Tretirajući glavne pravce savremene marksističke filozofije, Bogdan Šešić sa posebnom pažnjom obrađuje filozofiju antropološkog neomarksizma kojj se razvio naročito u nas u Jugoslaviji. Ovu tematiku Bogdan Šešić obrađuje ukazivanjem na začetnike antropološkog neomarksizma, na Milana Kangrgu i Miladina Životića 1951—1952. godine, a predstavljeni su krugom filozofa i grupom sociologa okupljenih oko časopisa Praxis, Korčulanske letnje filozofske škole i časopisa Filosofija, B. Šešić razmatra tako da prikazuje društveno istorijske uslove i idejne korene neomarksizma, razmatrajući sumarno osnovna filozofska učenja „Praxisa" i kroz kritiku praktičke verzije neomarksista. U kritici ove verzije Bogdan Šešić razmatra stepen kritičnosti samih pripadnika ove filozofske verzije, problematiku nekritičnog tumačenja Marksa, pitanje apstraktnog shvatanja prakse, pitanje subjektivističkog aktivizma prisutnog u ovim pogledima kao i način tretiranja apstraktne slobode bivstvovanja. Bogdan Šešić od autora ove filozofske verzije posebno se bavi kritikom stavova Miladina Životića, Milana Kangrge i Rudi Supeka.

Autor prikazuje u završnom delu svog rada kako Bogdan Šešić obuhvata i predstavlja na njemu svojstven i u suštini borben način osnovne probleme savremene filozofije marksizma. Ova otvorena i aktuelna pitanja Bogdan Šešić iskazuje kroz šest grupa pitanja: kroz problematiku naučnosti filozofije, kroz sada aktuelna otvorena pitanja dijalektičkog materijalizma, kroz osnovne probleme teorije odraza i prakse, zatim obrađujući sada aktuelna pitanja ideologije, probleme podele otuđenja i oslobođenja rada, kao i folozofsku problematiku otuđenja danas i ostvarenja marksističke filozofije.

Zusammenfassung

Bogdan Šešićs Beitrag zur Bewertung der anthropologischen neomarxistischen Philosophie

Der Autor dieser Arbeit verweist darauf, dass Professor Bogdan Šešićs Monographie über „Die Entwicklung und zeitgemässen Probleme des Marxismus", die in erster Ausgabe 1974 in Belgrad erschienen ist (Herausgeber: Institut für Lehrbücher und Unterrichtsmittel), beim ersten Blick bescheiden wirkt, geschrieben als Handbuch für die marxistische Bildung von Lehrern. Doch ist solches Unternehmen an und für sich bedeutend zu dieser Zeit, wenn die marxistische Bildung von Lehrern als gesellschaftliches Problem so sehr betont wird und wenn ein anerkannter Universitätslehrer sich selbst die Aufgabe stellt, sich mit einem Handbuch an die Lehrer zu wenden. Die Erscheinung der Monographie von Bogdan Šešić gilt als ermutigendes Ereignis, obzwar Belgrad jedoch nicht ohne Tradition ist, was das Verfassen von wissenschaftlichen Popularisierungen und Handbüchern seitens engagierten, angesehenen Gelehrten betrifft. Man müsste hinzufügen, dass ein hervorrangendes Beispiel an der Akademie Milutin Milaković darin besteht, dass ein grosser Gelehrter auch im Bereich von Popularisierungen geschätze Leistungen schaffen kann. Trotzdem, wie der Autor betont, sind solche Beispiele nicht so häufig, dass das Unternehmen von Šešić und seinem Herausgeber als kein sonderbares Ereignis für unsere kulturelle Umgebung gelten sollte.

Der Autor verweist auf Bogdan Šešićs engagierte Stellungnahme zum herkömmlichen Material, wie die philosophischen Lehren, die der marxistischen Philosophie vorangegangen sind (erstes Kapitel) oder Formen der Revisionsphilosophie des Marxismus (drittes Kapitel) in welchem Kapitel diese Fragen mittels des Revisionismus Eduard Bernsteins und des Dogmatismus J. V. Stalins erläutert werden. Obzwar er auf Schwerpunkte der marxistischen Philosophie aus der Vergangenheit verweist, die sich auf persönliche Anteilnahme sowie auf philosophische Bearbeitungen von K. Marx, F. Engels und V. I. Lenin beziehen, behält Bogdan Šešić dennoch im Auge auch die zeitgemässen Fragen und Strömungen der marxistischen Philosophie. Deshalb ist seine Auslegung und Betonung bedeutsamer Elemente in der Entwicklung des Marxismus erregend, denn er befasst sich mit aktuellen Problemen der marxistischen Philosophie.

In seiner Behandlung der Hauptrichtungen der zeitgenössischen marxistischen Philosophie bearbeitet Bogdan Šešić mit besonderer Aufmerksamkeit die Philosophie des anthropologischen Neomarxismus, der sich besonders bei uns in Jugoslawien entwickelt hat. Diese Thematik wird von Šešić behandelt, indem er auf die Schöpfer des anthropologischen Neomarxismus hinweist, auf Milan Kangrg und Miladin Životić 1951—1952, die mit Philosophen und Soziologen gruppiert um die Zeitschrift „Praxis", die Korčulaner Sommerschule für Philosophie und die Zeitschrift „Philosophie" dargestellt werden. Die gesellschaftlich-historischen Bedingungen und Wurzeln des Neomarxismus in Betracht nehmend, fasst Šešić die in „Praxis" dargestellten Grundlehren zusammen und übt Kritik an die praktische Seite des Neomarxismus. In seiner Kritik behandelt Šešić die Anhänger dieser Philosophie mit Berücksichtigung auf den Grad ihrer Kritik, die Problematik der kritiklosen Deutung von Marx, die Frage der abstrakten Begriffsbestimmung, die Frage des subjektivistischen Aktivismus

enthalten in diesen Anschauungen sowie das Problem der abstrakten Freiheit des Seins. Von den Autoren dieser Philosophie befasst sich Šešić inbesonders mit den kritischen Stellungnamhen von Miladin Životić, Milan Kangrg und Rudi Supek.

In seiner Schlussbemerkung zeigt der Autor, wie Bogdan Šešić die Grundprobleme des zeitgenössischen Marxismus in seiner eigentümlichen und im Grunde kämpferischen Art umfasst und auffürt. Diese offenen und aktuellen Fragen werden jeweils von Šešić unter sechs Geschitspunkten betrachtet: die Problematik der Philosophie als Wissenschaft, die nun aktuellen und offenen Fragen des dialektischen Materialismus, die Grundprobleme der Theorie, Ausdruck und Praxis, ferner die nun aktuellen Fragen der Ideologie, die Probleme der Teilung entfremdeter und befreiter Arbeit, wie auch die philosophische Problematik der Entfremdung heute und der Verwirklichung der marxistischen Philosophie.